Винар С. М.,*старший викладач кафедри романської філології та компаративістики
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

МОНОЛОГ ПЕРСОНАЖА В КОМУНІКАТИВНОМУ ВИМІРІ ДРАМИ (НА ПРИКЛАДІ ДРАМАТИЧНОЇ ПОЕМИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «ОДЕРЖИМА»)

Анотація. У статті на прикладі драматичної поеми Лесі Українки «Одержима» розглянуто структуру й семантику монологу як необхідної складової драматичного твору. У традиційній драмі дія є основним комунікативним засобом вираження сутності персонажів, тоді як для драматичної поеми важлива не так єдність дії, як єдність думки, наскрізної ідеї. Головним у таких драмах стає реакція героя на подію, на інших героїв, і це змінює жанрову природу твору і його композиційну побудову. Предмет зображення поетичної драми – не буття, а реагування на нього: роздуми, переживання, рефлексія. Це, як правило, драма людини, одного персонажа в опозиції до інших, до навколишнього середовища, до самого себе. Мабуть, тому пріоритетну роль поетеса відводить мовним партіям, які повністю розкривають характер героїні. Саме слово, словесна боротьба, що виявляється у тривалому монолозі героїні, є характерною ознакою аналізованої драматичної поеми Лесі Українки.

Особливу увагу в статті зосереджено не лише на підвищеній значущості монологу в загальній структурі твору, а й на його комунікативних особливостях у «драмі для читання» й значенні для сприйняття твору реципієнтом. Оскільки мова драматичного героя відповідає його психологічному складові, невіддільна від його характеру, від його мислення і поглядів на життя, вона виступає основним комунікативним засобом і для розкриття характеру, і для донесення до реципієнта авторської ідеї. Тому монолог, який, напевне, щонайменше обмежував свободу героїні, відкривав широкі можливості для ліричного самовираження, коли слово в об'єктивно-комунікативному функціонуванні створює особливу емоційну атмосферу розповіді. Домінантна роль монологу в драмі, переважання інтонаційно-психологічного начала над пластичним обумовлює акцентування уваги на розкритті психологічних мотивів, що керують діями героїні. Монологічні висловлювання часто ефектні, емоційно забарвлені, умовні своєю підвищеною експресивністю. Вони сприяють створенню загальної емоційної атмосфери для автора, персонажа, актора й глядача.

Ключові слова: жанр, драматична поема, монолог, комунікація, рецепція, психологічний мотив.

Постановка проблеми. Проблеми художньої комунікації, основи для вивчення якої були закладені у працях Р. Інгардена, Р. Яусса, В. Ізера, продовжують залишатися одними з найскладніших і водночас найцікавіших науково-дослідних проблем сучасної лінгвістичної науки. Вагомим аспектом художньої комунікації, який визначає її стратегії в процесі історичного розвитку літератури, є жанри. Особливий інтерес викликають питання структури й семантики жанру драматичної поеми (чи

«драми для читання») у комунікативному аспекті, дослідження яких дало б змогу з'ясувати феномен сприйняття «несценічної» драми реципієнтом. З цього погляду цілком виправданим є аналіз комунікативної ролі монологу як найважливішої складової в структурі драматичної поеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про монолог як першочергово необхідний елемент драматичного твору неодноразово говорили представники класицизму [4, с. 323, 326]. Пізніше на унікальній значущості монологу в драмі наголошував Д. Дідро: «...монолог виступає моментом відпочинку для дії»; монологи чинять такий сильний ефект, що, на його думку, «посвячують у таємні замисли героя» (переклад мій – С. В.) [3, с. 409–410, 381]. Вивченню монологічного мовлення присвячені праці сучасних літературознавців Т. Винокур [1], Р. Гельгарда [2], В. Одинцова [6], В. Халізева [10] та інших. Так, Халізев В. у дослідженні структури драми звертає увагу на те, що драматичний монолог здатний повніше зобразити почуття людини, ніж репліка в складі діалогу, а також зауважує, що монолог сприяє створенню спільної для автора, персонажа, актора й глядача емоційної атмосфери, на його думку, це «найважливіший засіб єднання сцени й глядачів, матеріалізація почуттів самої публіки, викликаних зображенням» (переклад мій – С. В.) [10, с. 192–193].

Мета статті. Для дослідження комунікативних особливостей драматичної поеми, а саме функцій монологу як домінантного комунікативного фактору цього жанру нами обрано драматичну поему Лесі Українки «Одержима» [9]. Починаючи від І. Франка, який назвав «Одержиму» першим драматичним шедевром авторки, поема (як твір у цілому, так і її тема), образи, ідейний зміст продовжує залишатися об'єктом дослідження сучасного літературознавства.

Виклад основного матеріалу. У працях з теорії літератури у визначенні характерних рис жанру драматичної поеми досі є чимало розбіжностей. Дія й конфлікт правомірно вважаються основними жанровими ознаками п'єси. Не викликає сумніву, що в основі драматичної поеми лежить драматичний конфлікт, формою вираження якого стає поема. За відомим свідченням Аристотеля у його «Поетиці» герої драми не просто взаємодіють, а протистоять. Дії та вчинки одних викликають протидію інших, і конфлікт, що виник, неухильно йде до розв'язки. Саме в боротьбі людських пристрастей, різноспрямованих прагнень і вольових імпульсів – джерело драми, її душа. Однак у сучасній критиці існує думка про те, що дія – лише окрема складова організації драматичних творів, а не обов'язкова норма. Конфлікт як основну рушійну силу драми також розуміють по-різному. Зокрема нова драматургія

кінця XIX – початку XX ст. стає виразно інтелектуальною, характеризується філософською насиченістю, психологічними мотиваціями та особливим конфліктом, який часто виступає як конфлікт ідей. Драми Г. Ібсена, Г. Гауптмана, М. Метерлінка, Б. Шоу, А. Чехова, Лесі Українки позначені внутрішнім конфліктом, конфліктом тонких духовних сфер, який часто залишається імпліцитним. Проблемність, філософічність, символізація – основні риси нової драми й породженого нею театру. Ці ж властивості притаманні й драматичній поемі («драмі для читання») – жанровій формі, що порушує традиційні драматургічні канони й моделює свої власні прийоми й принципи побудови, створює парадигму, відмінну від класичної аристотелівської драми. Змістовність, ідейність, спонування до активного розмірковування, саморефлексії – головні ознаки такої драми, які модифікують її форму. Тобто прикметною жанровою рисою драматичних поем є постановка інтелектуальних проблем, філософська насиченість, концентрація уваги на сутності відтворюваного предмета. Цим обумовлюється тяжіння відповідних текстів до алегоричності, символіки, закодованості змісту. Усі виділені риси жанрової природи драматичної поеми свідчать (теоретично) про її «несценічність», неодноразово, проте, спростовану практикою театрів. У літературознавстві цей момент дискутується й сьогодні [5; 8].

Драматичну поему слід розглядати як синтез нової парадигми драми, яка запозичила від власне п'єси лише зовнішню форму, та й ту в модифікованому вигляді. У традиційній драмі дія є основним комунікативним засобом вираження сутності персонажів, саме через дію, подію проявляється суть людини. У драматичній поемі важлива не так єдність дії, як єдність думки, ідеї. Дослідники неодноразово наголошували на мінімізації руху в драмі, де переважають словесні партії. Драматична інтрига відходить на задній план, стає неначе тлом для розгортання ідейних інтриг.

Саме слово, словесна боротьба, що розкривається в тривалому монолозі, який вводиться для поглиблення психологічної характеристики героїні, є характерною ознакою драматичної поеми Лесі Українки. Монолог у творах поетеси – явище не поодиноке, ще за життя поетеси критики намагалися визначити «Блакитну троянду» як «чтение монологов». Згадує про це Леся Українка в листі до матері від 28 лютого 1898 р., який показує властивість її поетичного стилю взагалі, її творчої манери полемізувати з уявним супротивником. Монологи драматичні становлять якісно новий етап узагалі, і у творах Лесі Українки зокрема, бо вони є частиною діалогу драматичного твору. Монологічні репліки-характеристики й самохарактеристики, монологи-прологи до дії, монологи, що замінюють фабульну дію, насичені епічним началом, монолог-ретроспекція й монолог-інформація змінювалися монологами, що виражали свідомість персонажа, розкривали психологію героя. Монологи у п'єсах Лесі Українки іноді переходять і у внутрішні діалоги, що розкривають глибоко приховані почуття й процес породження думки, характер її розвитку, еволюцію свідомості персонажа. Однак зазначимо, що монологи навіть дуже близьких поетесі героїнь не є прямим вираженням авторського «я».

В «Одержимій», як порівняти з іншими драмами, монологу відведено більше місця. Це, очевидно, обумовлено двома основними чинниками: Леся Українка шукала нових драматичних форм і пробувала свої сили в жанрі драматичної поеми, а по-друге, монолог відповідав композиції драми, яскравіше

й образніше передавав неузгодженість між двома різними світоглядом – страдницько-спокутувальним Месії й непримиреним Одержимію.

Говорячи про специфічні жанрові особливості, притаманні драматичній поемі, сучасний літературознавець Сулятицький М. [8, с. 5] особливо виділяє внутрішній психологічний конфлікт, монодраматизм, гостру словесну експресію, індивідуалізацію образу, що зумовлюються необхідністю змалювання яскравої, непересічної, вольової особистості. Головним у таких драмах стає те, як герой реагує на подію, на інших героїв, і це докорінно змінює саму природу, зокрема побудову твору. Предмет зображення поетичної драми – не буття, а реагування на нього: роздуми, переживання, рефлексії. Це, як правило, драма людини, одного персонажа в опозиції до інших, до навколишнього середовища, до самого себе. Драматург не прагне відтворити широке тло часу. У драматичній поемі немає масових сцен. Епізодичні дійові особи та сцени вводяться для того, щоб знайти штрихи, здатні повніше розкрити переживання й почуття особистості, наголос робиться на розкритті суб'єктивного начала. П'єсам такого плану притаманна емоційна напруженість колізій, лірична забарвленість почуттів персонажів, поетичність мови, підвищена значущість монологу в загальній структурі твору. Ліричні начала збагачують драматургічну форму, вносять у неї суттєві структурні зміни. Самою своєю поетичною атмосферою, поетичним настроєм жанр драматичної поеми розширює можливості глядацької рецепції дійових осіб. Лірика, ліричне начало може мати суттєвішу вагу як один зі способів вираження внутрішньої духовної енергії, що їй належить виявитись у відповідних життєвих ситуаціях, як правило непростих, екстремальних.

Поєднуючи ці елементи, поетеса в більшості драматичних поем на перший план висуває персонаж, якому вона найбільше симпатизує, який часто є виразником її думок. Такими є Елеазар, Тірца, Неофіт-раб, Кассандра, співець Антей. Невипадково, що ці дійові особи весь час у центрі уваги поетеси, що саме вони розкриті найповніше. Жанрова своєрідність драматичної поеми давала авторці можливість не вдаватися до всебічного зображення всіх чи більшості дійових осіб, як це робиться в драмі, а тримати в полі зору тільки одного героя.

Слід згадати, що драматична поема визначається в літературознавстві ще як «драма для читання», чи «літературна драма». В. Сахновський-Панкєєв підкреслює, що сутність «драми для читання» полягає не в надмірному обсязі п'єси «і не в численності філософських роздумів, важких для сприйняття на слух (як це звичайно вважається), а в порушенні рівноваги між словом і дією – на шкоду дії» [7, с. 30]. У творах такого характеру спостерігаємо більше алюзій, асоціацій, художніх порівнянь, недовомовленості, символіки. Подеколи лірична домінанта тут цілком витісняє драматургічність. У так званих «монодрамах» оповідь ведеться від першої та єдиної особи у творі. До творів-монодрам можна віднести й «Одержиму» Лесі Українки. У монодрамі існує лише моносвіт героя – його рефлексії, думки, прагнення, заглиблення в себе, тому функції діалогу й зримо означеної дії стають значною мірою допоміжними. У таких випадках відтворюється не подія – «розвивається фабула почуття».

Домінантна роль монологу в драмі, переважання інтонаційно-психологічного начала над пластичним обумовило акцентування уваги на розкритті психологічних мотивів, що

керують діями героїні. Перенесення центру ваги на комунікативну функцію монологу розкриває справжній зміст мови героїні, її намірів, передає внутрішній світ душі людської, всю бурю почуттів: від смутку до відчаю. Міріам розуміє причини самотності Месії, його страждань, але, знаючи істину, вона не в змозі прийняти її, змиритися з байдужістю юрби, «глухорожденного люду», тих, хто «не прозрів» або не відає, що творить, з байдужістю «зрадливых учеників» Месії, що сплять «непробудним сном». І це лише збільшує її особисті страждання: «Я всіх і все ненавижду за нього: /і ворогів, і друзів, і юрбу.../...і той закон /людський, що допустив невинно згинуть,/і той закон небесний, що за гріх /безумних поколінь /вимагає страждання, крові й смерті соромної /того, хто всіх любив і всім прощав» (тут і далі цитується за [9]).

Монолог посилює роль і значення суб'єктивних роздумів, коли на самоті зі своїм «я» людина стає найвідвертішою. Тому для монологу Одержимої характерні переходи від одних думок до інших, монологічна мова насичена експресивно-мовними формами. Тут зустрічаємо заперечення: «... любити <...> тебе і всіх – се понад силу», риторичні запитання: «Та за що ж, за що маю їх любити?», суб'єктивну оцінку: «Який він самотній, боже правий!» Драматизм монологу зростає завдяки наголошенню на самоті: «Умер він, зраджений землею й небом, / як завжди, самотній. А тепер / я тут сиджу, як завжди, самотній...» Його не стало, залишилося лише «я», Міріам та «вони». Завдяки постійній присутності займенника «я» в монолозі III сцени маємо глибоко ліричну сповідь Міріам, сповідь, яку можна навіть назвати лірико-драматичною.

Отже, монологи драми несуть особливе смислове навантаження, якого звичайно не містять висловлювання людей у реальному житті. Відтворюючи головним чином поведінку персонажів у зображуваній ситуації, монологи в драмі виконують також інші функції. Вони інформують читача й глядача про зовнішню обстановку дії й події, які не показані безпосередньо (висловлювання хорів і їхніх корифеїв, вісників), а також про психологічні мотиви поведінки персонажів (ліричні монологи дійових осіб).

У драмі й на сцені спостерігається двоадресність і три-суб'єктність мовленнєвої комунікації: актори-персонажі спілкуються як між собою, так і з глядачами. Тому текст драми співвідноситься з комунікацією, учасниками якої є три суб'єкти: це, по-перше, мовець; по-друге, його сценічні партнери (слухачі, які самі говорять); по-третє, глядачі, які під час спектаклю мовчать (Я. Мукарежовський). Тому в комунікації, характерній для драми і сцени, діалогічні й монологічні начала мови взаємодіють. Контакт між акторами-персонажами (сценічними партнерами) є переважно взаємним, двостороннім, тобто діалогічним, а спілкування героїв драми й виконавців ролей з глядачами – лише одностороннім, а тому монологічним (публіка, звичайно, впливає на акторську гру, але вона не може змінити смислову суть трагедії).

Драматург опирається на такі форми мови, які дозволяють актору-персонажу звертатися одночасно до партнерів по сцені й до глядачів. Тому розмовний діалог у драмі може поетично й лірично змінюватися, а сповнені ліризму й риторики монологи, навпаки, набувати розмовно-діалогічного характеру. Драма містить передумови для прямого контакту актора й глядача, концентрує в собі апелятивні можливості мовленнєвої діяльності, про які говорив К. Бюллер.

Висновки. На основі проведеного аналізу бачимо, що структура драматичної поеми в порівнянні з драмою більш вільна, розімкнута, нетрадиційна, у ній повсякчас простежуються недраматичні ознаки. Ліричні начала збагачують драматургічну форму психологічними чинниками. Комунікативна спрямованість структурно-композиційних елементів і художніх засобів драматичної поеми, зокрема монологу, сприяє розкриттю внутрішнього, часто імпліцитного конфлікту, розширює можливості читачкої рецепції, спонукає реципієнта до активного розмірковування, саморефлексії. З огляду на це комунікативний аспект структурних елементів драматичної поеми, зокрема монологічне мовлення, може бути предметом подальшого наукового дослідження.

Література:

1. Винокур Т. О языке современной драматургии. *Языковые процессы современной художественной литературы*. Москва : Наука, 1977. С. 130–197.
2. Гельгард Р. Рассуждения о диалогах и монологах (к общей теории высказывания). *Сборник докладов и сообщений лингвистического общества*. Калинин, 1971. Т. 2. Вып. 1. С. 28–153.
3. Дидро Д. Собрание сочинений : в 10 т. Москва : Академия, 1936. Т. 5. 656 с.
4. Литературные манифесты западноевропейских классицистов. Москва : Издательство МГУ, 1980. 617 с.
5. Мельничук Б. Драматична поема як жанр : літературно-критичний нарис. Київ : Дніпро, 1981. 142 с.
6. Одинцов В. О языке художественной прозы. Повествование и диалог. Москва : Наука, 1973. 104 с.
7. Сахновський-Панкєєв В. Драма і театр. Київ : Мистецтво, 1982. 132 с.
8. Сулятицький М. Особливості трансформації загальнокультурної традиції в драматичних поемах Лесі Українки. *Дивослово*. 2000. № 11. С. 4–6.
9. Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 3, 1896–1906. 399 с.
10. Хализев В. Драма как род литературы: поэтика, генезис, функционирование : монография. Москва : Издательство МГУ, 1986. 264 с.

Vynar S. Monologue of character in the communicative aspect of drama (on the example of the dramatic poem “Obsessed” by Lesya Ukrainka)

Summary. In the article on the example of the dramatic poem “Obsessed” by Lesya Ukrainka, the structure and semantics of the monologue are considered as a necessary component of a dramatic work. In the traditional drama, action is the main communicative mean of expressing the essence of the characters, while for a dramatic poem, the unity of action is not so important as the unity of thought, the cross-cutting idea. The main thing in such dramas is the reaction of the hero to the event, to other heroes, and all this changes the genre nature of the work and its compositional construction. The subject of imagery of the poetic drama is not being, but reaction to it: thinkings, experience, reflection. It is usually a human drama of one character in the opposition to others, to the environment, to himself. Perhaps, the poetess assigns a priority role to the linguistic parties that fully reveal the character of the heroine. The word verbal struggle, that manifests itself in the heroine's long monologue, is a characteristic feature of Lesya Ukrainka's analyzed dramatic poem.

Particular attention in the article is focused not only on the increased importance of the monologue in the general structure of the work, but also on its communicative features

in the “reading drama” and the importance for the recipient’s perception of the work. The language of the dramatic hero serves as the main communicative mean for both the discovering of the character and conveying the author’s idea to the recipient, as it corresponds to his psychological component, inseparable from his character, from his thinking and views on life. Therefore, the monologue, which is probably had restricted the freedom of the heroine, opened up great opportunities for lyrical expression, when a word in the objective and communicative functioning creates a special

emotional atmosphere of narration. The dominant role of the monologue in drama, the predominance of internal-psychological beginning caused the attention of discovering of psychological motives, that control heroine’s actions. Monologue statements are often spectacular, emotionally colored, due to their increased expressiveness. They help to create an overall emotional atmosphere for the author, character, actor and viewer.

Key words: genre, dramatic poem, monologue, communication, reception, psychological motive.